

4. Мозговий В.І. Власні назви і мовна політика. // Загальні питання філології. Зб. наук. праць. У 2-х тт., т.2. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – С.52-56.
5. Мозговий В.І. Засвоєння чи системна адаптація? До проблеми передачі власних назв іншомовного походження. // Культура народів Причорномор'я. Научн. ж., №82, т.2. – Симферополь: Межвуз. центр "Крым", 2006. – С.33-35.
6. Мозговий В.І. Методологія збереження російської культури засобами україно-російського мовного зв'язку. // Графська пристань. – Севастополь, 2007: www.grafskaya.com.
7. Мозговий В.І. Проблеми формування топонімічної норми (на прикладі офіційної передачі географічних назв Криму засобами української мови). // Культура народів Причорномор'я. Научн. ж. №110. Т.2. – Симферополь: Межвуз. центр "Крым", 2007, с.46-49.
8. Мозговий В.І. Проблеми адекватності перекладу у зв'язку із сучасним статусом мов в Україні. // Вісн. Сумського держуніверситету. Серія "Філологічні науки", №1, т.2. – Суми: СДУ, 2007, с.135-140.
9. Мозговий В.І. Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс. Видання 3-є, перероблене та доповнене. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 592 с., 43 табл.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Володимир Мозговий – професор кафедри менеджменту і господарського права Навчально-наукового інституту «Вища школа економіки і менеджменту» Донецького національного технічного університету, кандидат філологічних наук.

Наукові інтереси: соціолінгвістика, ономастика.

РОЛЬ СТРУКТУРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЛАСНИХ НАЗВ В ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОБ'ЄКТІВ НОМІНАЦІЇ

Володимир МОЗГОВИЙ, Ніна МОЗГОВА (Донецьк, Україна)

У статті розглядаються проблемні ситуації передачі структурних особливостей власних назв, співіснуючих в українсько-російському онімному просторі, від яких залежить національно-культурна ідентифікація об'єктів найменування.

The article deals with some problematic situations about transferring structural peculiarities of proper names, which exist in Ukrainian-Russian onym field and affect national and cultural identification of nomination objects.

Обґрунтування теми. Проблема передачі структурно-граматичних особливостей власних назв набуває в будь-якій мові принципового значення, бо тут головним є не фонетична близькість до оригіналу, а ідентифікація об'єкта з точки зору його інформативності. Особливо це стосується споріднених мов, де інформація, зосереджена в морфемах, прозора і відома обом мовним носіям.

Ступінь розробки теми навіть на сьогоdnішньому етапі вивчення природи власних назв не може задовольнити не тільки теоретиків ономастики [1-4; 6; 11; 12], але й спеціалістів-практиків [5; 7-10], які стикаються з проблемами передачі власних назв російського походження українською мовою. Існує велика кількість методик граматичного оформлення російських власних назв і навіть способів адаптації іншомовної онімії на різних етапах її входження в російську мову, але й досі нема більш-менш повного описання принципів перенесення інформації про конкретний об'єкт, зосередженої в морфемах, в українську мову.

Актуальність проблеми полягає в тому, що сучасні посібники і словники описують граматичні і словотвірні моделі онімної лексики, характерні для «рідної», тобто української мови, забуваючи, що довгі часи українські власні назви існували в контексті російської лексико-граматичної системи. За цих обставин в адміністративній діяльності владних структур і до сьогодні практикується повний або частковий переклад, перейменування, хаотична заміна значимих морфем на українські або, навпаки, фонетичне «збереження» тільки російського звучання, що ускладнює соціальне порозуміння і руйнує матеріальну природу пропріальної лексики.

Формулювання цілей статті. Автори статті ставили за мету якомога повніше описати практичні моменти відмінювання і суфіксального оформлення топонімів і антропонімів, враховуючи їх «подвійне життя» у спільному українсько-російському онімному просторі.

Виклад матеріалу. Найбільшою практичною проблемою у сучасному «онімотворенні» є відмінювання власних назв і вживання закінчень. Закінчення змінюються не тільки тому, що вони вписуються в іншу граматичну систему (*Сороке Ольге – Сороці Ользі, в Кременчуге – у Кременчуку, в Волновахе – у Волновасі*). У цьому випадку вони фіксують вимову, яка не впливає на лексичне значення слова. Така проблема описана в будь-якому підручнику і не є складною для спеціаліста, обізнаного з граматиною української мови.

Є інша проблема, яка лише умовно пов'язана з граматиною. Ідеться про збереження на письмі інформації про соціальну ідентифікацію власної назви: *Енакієво – Єнакієве, к городу Енакієво – до міста Єнакієвого* (але: *к господину Енакієву – до пана Єнакієва*). Соціальні мотиви, за яких зміни в закінченнях мають зберегти адресну або інформативну функцію об'єкта номінації, треба знати і враховувати при документальній фіксації різних категорій імені більше, ніж граматику.

1. Закінченнями **-о** або **-е** у власних назвах, які походять від присвійних прикметників, передається **національно-адресна ідентифікація**. Російські населені пункти позначаються у топонімах «маркером» **-о**, а українські – **-е**: *Іваново, Домодєдово, Внуково* (населені пункти Росії) і *Дебальцеве, Ханжонкове, Мукачеве, Рівне* (населені пункти України). При цьому відмінювання назв населених пунктів відрізняється від відмінювання однойменних прізвищ (**класифікаційна ідентифікація**): *поїхав до Єнакієва* («до когось пити каву»), але *поїхав до Єнакієвого, був у Єнакієвому* («в місті Донецької області»); *Кіров, Пушкін – Кіровим, Пушкіним* (прізвища), але *Кіровом, Пушкіном* (географічні назви). Порівняйте з російським: *до Пушкіна* («до письменника») – *до Пушкіно* («до населеного пункту»).

2. Назви населених пунктів (і, ширше, географічних назв) відмінюються за звичайними моделями першої, другої або третьої відмін, крім випадків, коли рід або складна структура власної назви не дозволяє цього робити при вживанні номенклатурних термінів: *Київ – до міста Києва* (а не *до міста Київ*), *Одеса – в Одесі, Рівне – до міста Рівного, Ханжонкове – у місті Ханжонковому, Прип'ять – на річці Прип'яті*. Це правило не діє, якщо «жіноча природа» власної назви не узгоджується із середнім родом номенклатурного терміна *місто* (*до міста Одеса, у місті Волноваха*), чоловічий рід гідроніма не узгоджується із жіночим родом слова *річка* (*на річці Дон*) або складна географічна назва не узгоджується з номенклатурним терміном (*до міста Кривий Ріг, від міста Красний Лиман*) тощо.

Якщо ж ідеться про залізничні станції, аеродроми або порти, на які переносяться назви відповідних населених пунктів, це фіксується їхньою невідмінюваністю (**класифікаційна ідентифікація**): *до станції Біла Церква, біля станції Житомир, від порту Миколаїв* тощо (ми ж не кажемо *снідав у кафе «Донецька»!*). У цьому контексті, навпаки, не можна загальним назвам кафедр, організацій або комітетів з відповідними функціями надавати статусу власних назв, позбавлених лексичного значення. Ось чому в жодному разі не можна «обзивати» кафедри і факультети кафедрами “*Менеджмент і господарське право*” або факультетами “*Економіка й менеджмент*”. Це майже дитсадок “*Сонечко*”, у якому немає сонечка, а значить, і на кафедрі «Менеджмент і господарське право» названі проблеми не вивчають.

Таким чином, правильно: *кафедра менеджменту і господарського права, факультет економіки й менеджменту* тощо.

3. Оформлення прізвищ прикметникового походження різниться порівняно із прикметниками-апелативами. Відомо, що для прикметників чоловічого роду в російській мові під наголосом вживається закінчення **-ой** (*большой, золотой*), в українській – завжди **-ий** (*великий, золотий*). Проте така граматична «розбіжність» не може однозначно фіксуватися в онімах. Якщо в російських географічних назвах при їх передачі українською мовою українська граматику «діє» (*Белый Яр – Белий Яр, Великий Устюг – Великий Устюг, Крутой Лог – Крутий Лог*), то при відтворенні російських прізвищ все залежить від **російської або української ідентифікації імені**, тобто його належності до певної національної культури: *Толстой, Крамської* – російські прізвища (як і в російській мові *Толстой, Крамской*), *Чепурний, Бережний* – українські (рос. *Чепурной, Бережной*).

4. При відтворенні власних назв типу *Кравець, Швець, Кролевець* (рос. *Кравец, Швец, Кролевец*) і *Ліфшиць, Клаузевиць, Кац* (рос. *Лифшиц, Кац, Клаузевиц*) слід пам'ятати про **слов'янську або неслов'янську ідентифікацію імені**: слов'янські власні назви відмінюються за м'якою групою з пом'якшеним кінцевим основи [ц'] (*Кравця, Кравцю*), неслов'янські – за твердою (*Каца, Кацу*).

5. При відмінюванні прізвищ слід враховувати **принцип статевої ідентифікації**. Чоловічі прізвища, якщо вони вписуються в граматичну систему української мови, завжди відмінюються: *Терлак Микола – Терлака Миколи; Шевченко Тарас – Шевченка Тараса; Навка*

Ілля – Навці Іллі (але: Олег Чанні – Олегу Чанні; Олексій Толстих – Олексія Толстих; від *Живаго*, *Дурново* тощо). При цьому у подвійних прізвищах відмінюються обидві частини на знак рівності родів: *Донецький державний університет економіки і торгівлі імені М.І.Тугана-Барановського*; *твори І.Нечуя-Левицького* тощо. Але: *виконавчий комітет міста Івано-Франківська*, бо у цьому випадку поєднуються за допомогою інтерфікса *-о-* в одній складній назві ім'я і прізвище.

Що стосується жіночих прізвищ, то вони відмінюються тоді, коли структура слова формально “підходить” під жіночий рід (принцип “гармонії”): *Сорока Тетяна – Сороці Тетяні*, *Мурза Людмила – Мурзи Людмили* (але: *Красько Ніна – Красько Ніни*; *Сидаш Олена – Сидаш Олени*).

Така «несправедливість» щодо відмінювання прізвищ пояснюється історично. У давнину прізвища давалися тільки чоловікам, бо вони мали право на спадщину й фіксацію знатного походження. Ось чому всі чоловічі прізвища відмінювалися незалежно від роду слова, до якого вони належали. А в жінок навіть аристократичного походження прізвищ фактично не було: діяв принцип приналежності до батька або чоловіка (ось чому жіночі прізвища змінювалися при зміні «власника»). У цій ситуації відмінювання жіночих прізвищ здійснювалося тільки у випадку, коли власна назва структурно збігалася з жіночим родом.

6. При звертаннях в українській мові вживається тільки кличний відмінок із закінченнями *-у (-ю)*, *-е* в іменниках чоловічого роду другої відміни однини (*Іваненку*, *Юрію*, *Іване*) і *-о*, *-е (-є)*, *-ю* в іменниках жіночого роду першої і третьої відміни (*Варваро*, *Надіє*, *Лесю*). Мовний етикет вимагає наступних форм: при звертанні на ім'я і по батькові – *Шановний Євгене Степановичу!* *Шановна Ольго Петрівно!*; при звертанні зі словом *пан*, *пані* – *Шановний пане Андрію!* *Шановна пані Олено!* (тільки ім'я); *Шановний пане Пилипчук!* *Шановна пані Шевченко!* (тільки прізвище, можна з ініціалами) *Шановний пане професоре!* *Шановний пане докторе!* *Шановний пане ректоре!* (за званням, ступенем або першою посадою). І не можна *пане ректоре Іванчук*, *пані Олено Степанівно*, *пане слюсарє* тощо.

7. При передачі багатокомпонентних мікротопонімів для уникнення двозначності можлива зміна синтаксису: *Культурно-досуговий центр – Центр культури і дозвілля*. Спроба точного перекладу (*Культурно-дозвільний центр*, *Культурно-дозвільський центр*) насправді пов'язує значення топоніма із «дозволом» або робить назву штучною.

Отже, варіативність при правописі коренів і афіксів у більшості випадків залежить не стільки від особливостей вимови, скільки від адекватної передачі адресної і соціальної інформації, зосередженої в структурних частинах власної назви. Ось чому орфографічних правил треба дотримуватися лише у випадках, якщо вони не суперечать сформульованим нижче принципам:

А. Принципові національно-адресної ідентифікації, який фіксується:

– при передачі власних назв, утворених від російських прізвищ (у цьому випадку вживаються суфікси *-ов-*, *-ев-*, *-єв-*: *Ворошиловськ*, *Єнакієве*, *Горловка*, бо в їх основі прізвища *Ворошилов*, *Єнакієв*, *Горлов*) або імен (тоді логічним є вживання суфіксів *-ів-*, *-їв-* при збереженні основи російського імені: *Авдіївка* від *Авдій*, *місто Николаїв* від імені російського імператора *Николая* (а не *Миколаїв* від художньо-поетичного *цар Микола*);

– при варіюванні коренів *-поль-* // *-піль-*: *Севастополь*, *Маріуполь*, *Константинополь* (об'єкти, пов'язані з грецькою культурою, де *-поль-* має значення “місто” – *поліс*) і *Тернопіль*, *Добропільля* (міста, пов'язані зі слов'янською культурою: “тернове поле” – *Тернопіль*, “добре поле” – *Добропільля*) тощо;

– при варіюванні коренів *-гор-* // *-гір-*: *Вуглегорськ* (адресно-інформаційна ідентифікація – «місто в Донбасі, де видобувають вугілля»), але *Святогірськ* (населений пункт на Святих Горах);

Б. Принципові сімейної ідентифікації у суфіксах імен по батькові. Цей принцип передбачає зміну російських суфіксів *-ович-*, *-евич-* (для чоловічих імен по батькові) і *-овн-*, *-євн-* (для жіночих імен по батькові) на близькі за звучанням українські еквіваленти *-ович-* (*-йович-*) або *-івн-* (*-ївн-*), які зрозумілі в обох мовах і не руйнують інформацію про ім'я батьків: *Юрій – Юрійович*, *Юрійівна*; *Ігор – Ігорович*, *Ігорівна*; *Євген – Євгенович*, *Євгенівна*; *Євгеній – Євгенійович*, *Євгенійівна*, *Іван – Іванович*, *Іванівна*. Головним тут є словотвір, при

якому суфікси мають додаватися тільки до основи імені, щоб точно передати інформацію про батька. У цьому контексті зовсім не зрозумілими є утворення *Миколайович* і *Миколаївна* від *Миколи* (тоді ці діти *Миколая*). Звичайно ж, що правильні варіанти *Миколович* і *Миколівна*.

Винятки становлять тільки імена по батькові типу *Лукич* (і *Лукович*), *Ілліч* (в розмовному стилі *Ількович*), *Савич* (і *Савович*), *Кузьмич* (і *Кузьмович*);

В. Принципові інформативної відповідності власних назв відтопонімічним прикметникам: село *Рівне* – *Рівненська сільська рада* (а не *Рівнівська*), місто *Єнакієве* – *Єнакієвська міська рада* (а не *Єнакіївська*), місто *Часів Яр* – *Часовоярська міська рада* (а не *Часов-Ярівська*). Подібні помилки призводять до повного руйнування юридичної основи документа: якщо рада *Рівнівська*, *Єнакіївська*, *Часов-Ярівська* то село *Рівнове*, а міста *Єнакіїве* і *Часов-Ярів*. При утворенні прикметників слід дотримуватися правил словотвору, а не додавати до власної назви неіснуючі елементи у вигляді суфіксів або дефісів.

Висновки і перспективи дослідження. Головний конфлікт між універсальною природою мови і політично обмеженими рамками її функціонування зосереджений у власних назвах. Власні назви лише умовно можна вважати словами. У першу чергу це аналог конкретних об'єктів, який часто не пов'язаний зі значенням слова, але передає найсуттєвішу інформацію про власника (адресну, національну, родову, статеву, територіальну, генеалогічну тощо). Ось чому кількість офіційних варіантів для конкретного власника в різних мовах і мовних культурах обмежена умовами адекватної передачі інформації про об'єкт. При цьому форма має збігатися з оригіналом лише настільки, наскільки вона відображатиме сутність конкретного об'єкта. Інакше соціальна природа імені вступить у протиріччя з мовною інтерпретацією, зруйнує його належність до певного класу, статусу, роду і перенесе на абсолютно інший соціальний ґрунт. Міжкультурний діалог, історичні долі людей, народів, міст і країн стануть нічим і створять ґрунт для виникнення конфліктного антилогу.

Ситуація небезпечна для діалогу української, російської і контактуючих культур. Вона вимагає негайного вирішення проблем міжонімної ідентифікації на рівні державної національно-мовної політики.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Гиляревский Р.С., Старостин Б.А. Иностранные имена в русском тексте. – М.: Международные отношения, 1978. – 239 с.
2. Граудина Л.К. Современная норма склонения топонимов (в сочетаниях с географическим термином) // Ономастика и грамматика. – М.: Наука, 1981. – С. 122-145.
3. Железняк І.М. Про деякі лінгвістичні ознаки власних назв // Мовознавство. – 2001. – №1. – С. 15-18.
4. Ильин Д.Ю. Тенденции и проблемы формирования орфографии собственных имен в XIX – XX вв. (Прописная буква в топонимии) // Вестник Волгоградского государственного ун-та. – Волгоград, 1998. – Вып. 3 (сер. 2). – С. 45-50.
5. Максимова Л.К. О склонении некоторых групп собственных имен, оканчивающихся на -а // Ономастика. – М.: Наука, 1969. – С. 245-250.
6. Отін Є.С. До питання про псевдосуфікси в топонімії // Избранные работы. – Донецк: Донеччина, 1997. – С. 121-131.
7. Мозговий В.І. Засвоєння чи системна адаптація? До проблеми передачі власних назв іншомовного походження. // Культура народів Причорномор'я. Научный журнал, №82, т.2. – Симферополь: Межвузовский центр "Крым", 2006. – С. 33-35.
8. Мозговий В.І. Проблеми формування топонімічної норми (на прикладі офіційної передачі географічних назв Криму засобами української мови). // Культура народів Причорномор'я. Научн. журн. №.110. Т.2. – Симферополь: Межвуз. центр "Крым", 2007, С.46-49.
9. Мозговий В.І. Проблеми адекватності перекладу у зв'язку із сучасним статусом мов в Україні. // Вісник Сумського державного університету. Серія "Філологічні науки", №1, т.2. – Суми: вид. Сумського державного університету, 2007, С. 135-140.
10. Мозговий В.І. Макропроблеми двомовної мікротопонімії. З досвіду роботи над мікротопонімією Донецька // Культура народів Причорномор'я. Научн. журн. №.142. Т.2. – Симферополь: Межвуз. центр "Крым", 2008, С. 89-92.
11. Сталтмане В.Э. О двойном морфологическом оформлении иноязычных хоронимов в русском языке // Ономастика и норма. – М.: Наука, 1976. – С. 10-115.
12. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Володимир Мозговий – професор кафедри менеджменту і господарського права Навчально-наукового інституту «Вища школа економіки і менеджменту» Донецького національного технічного університету, кандидат філологічних наук.

Наукові інтереси: соціолінгвістика, краєзнавство, порівняльна ономастика, функціональна лінгвістика.

Ніна Мозгова – старший викладач кафедри українознавства Донецького національного університету економіки і торгівлі.

Наукові інтереси: методика викладання української мови, порівняльна граматики.